

AKSHARA

Multidisciplinary Research Journal

Peer-Reviewed & Refereed International Research Journal

August 2022 Special Issue 06 Volume II (B)

Department of Humanities Organises
One Day National Conference

Azadi Ka Amrit Mahotsava : A Glimpse

75
आज़ादी का
अमृत महोत्सव

- Executive Editor -

Prof. Dr. A.D. Goswami

Vice-Principal & Head Department of Business Economics
Bhusawal Arts, Science & P. O. Nahata
Commerce College, Bhusawal.

- Guest Editor -

Dr. Mrs. Minakshi V. Waykole

Principal,
Bhusawal Arts, Science & P. O. Nahata
Commerce College, Bhusawal.

- Associate Editor -

Dr. Prafull Ingole

Head Department of History

Mr. S. K. Rathod

Head of Department Psychology

Dr. Manoj Patil

Department of Hindi

Bhusawal Arts, Science & P. O. Nahata Commerce College, Bhusawal.

Chief Editor : **Dr. Girish S. Koli**, AMRJ
For Details Visit To - www.aimrj.com

Akshara Publication

Index

Sr.No	Title of the Paper	Author's Name	Pg. No
1	भारताचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार: एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ. विजय मांटे	09
2	लोकसंख्या विस्फोट भारतासाठी एक समस्या	डॉ.किरण अमृत वारके	14
3	Jotriao Phule's Critique of British Colonial Rule in India	Dr. Liladhar Shivajirao Patil	17
4	नंदुरबार जिल्हयातील सहकार क्षेत्राची चळवळ : एक दृष्टिक्षेप	प्रा.डॉ.अरुण उखा पाटील	20
5	भारतीय स्वातंत्र्यानंतर अर्थव्यवस्थेत पशुपालन व्यवसायाची भूमिका	अमोल श्रावण बावस्कर प्रा.डॉ. ए.डी.गोस्वामी	23
6	विसाव्या शतकात महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा विषयक प्रबोधन कार्यात समाज सुधारकांचे योगदान	श्री भरत केवळ आहेर प्रा.डॉ.संजय यशवंत गवळी	26
7	Kamala Das: A Woman's Voice in Post Independence Indian English Literature	Prof. Dr. Smita Sanjay Chaudhari	30
8	स्वातंत्र्य चळवळ आणि मराठी साहित्यानुबंध	डा. जितेंद्र शामसिंग गिरासे	34
9	आजादी के उपरान्त हिन्दी उपन्यासों में आदिवासी संघर्ष	डॉ. सविता काशिराम तायडे	37
10	स्वतंत्र भारत में मराठी संतों द्वारा हिंदी में प्रयुक्त विविध काव्य प्रकार	डॉ. मनोज नामदेव पाटील	40
11	आजादी के 75 वर्ष में बिरसा मुंडा का योगदान	प्रा. डॉ. पिरु गवली	43
12	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात आदिवासींचे योगदान	दत्तात्रय पांडुरंग कातडे	45
13	महिलांच्या आर्थिक विकासात शिक्षणाचे महत्त्व :- विशेष संदर्भ नंदुरबार जिल्हा	डॉ.दिनेश जेरमा गावीत	52
14	भारतीय स्वातंत्र्य लढा पहिले व दुसरे जागतिक महायुद्ध आणि जळगाव जिल्हा	प्रा. डॉ. दीपक शिरसाट	56
15	संरचनात्मक बदलांची 75 वर्ष आणि भारतीय अर्थव्यवस्था	डॉ.विनोद आत्माराम नन्नवरे	65
16	लोकसंख्येचा विस्फोट	डॉ. संजय वसंत भामरे	70
17	भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यात स्त्रियांची भूमिका	डॉ. शकुंतला एम. भारंबे	75
18	भारतीय शेती : अन्नधान्याची स्वयंपूर्णता स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर	प्रा.डॉ.विनोद झामा मोरे	80
19	स्वातंत्र्योत्तर काल के प्रवासी साहित्य में भारतीय दृष्टि	प्रा. डॉ. जगदीश बी. चव्हाण	85
20	भीष्म साहनी के उपन्यासों में चित्रित राजनैतिक पक्ष	प्रा. डॉ. कृष्णा प्रल्हाद पाटील	88
21	स्वातंत्र्योत्तर मराठी कवितेतील सामाजिक जाणीवा	डॉ. रामलाल चौधरी	93

प्रा.डॉ.अरुण उखा पाटील

अर्थशास्त्र विभाग

कला व वाणिज्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा जि.नंदुरबार (महाराष्ट्र)

सारांश (Abstract)

नंदुरबार जिल्हयामध्ये सहकार क्षेत्राचा विकास व विस्तार करण्यासाठी समाजामध्ये सहकार क्षेत्राचा प्रसार व प्रचार करून सहकार खाते व जिल्हा सहकारी बोर्ड यांनी ग्रामीण भागामध्ये व्यापक प्रमाणात मोहिम राबवावी शिबिरे प्रदर्शने, सभा, चर्चासत्रे, व्याख्याने यांचे आयोजन करून सहकाराचे महत्व पटवून द्यावे तालुका पातळीवर सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून द्यावी. तसेच जोपर्यंत सहकारी बँका व संस्थांच्या कार्यात राजकीय हस्तक्षेप व राजकीय मंडळीचे कर्ज परतफेडीचे प्रामाणिक प्रयत्न होत नाही तोपर्यंत सहकार क्षेत्रावरील सामान्य लोकांचा विश्वास दृढ होऊन सहकार क्षेत्राचा विकास व विस्तार होणार नाही.

प्रस्तावना :

भारताला स्वातंत्र्य होऊन 75 वर्षे होऊन गेली तरी देखील बऱ्याच क्षेत्रात ज्यागतीने सुधारणा, विकास व्हायला पाहिजे तेवढा विकास झालेला दिसत नाही. याचा परिणाम देशाच्या आर्थिक प्रगतीवर होत आहे. देशाचा आर्थिक, सामाजिक विकास साध्य करायचा असेल तर सरकारी, खाजगी क्षेत्राप्रमाणेच सहकार क्षेत्राच्या विकासाला देखील चालना देणे गरजेचे आहे. देशात औद्योगिक क्षेत्र, लघुउद्योग, ग्रामीण विकासात सहकार क्षेत्राची भूमिका महत्वाची आहे. हीच परिस्थिती महाराष्ट्र राज्यातील नंदुरबार सारख्या जिल्हयातील विकासाच्या दृष्टीने मागासलेपणाची कारणाचा शोध घेण्यासाठी सहकार क्षेत्राचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे.

1 जुलै 1998 पासून धुळे जिल्हयाचे विभाजन होऊन स्वतंत्र नवीन नंदुरबार जिल्हा अस्तित्वात आला नवनिर्मित नंदुरबार जिल्हयात पुर्वीचा धुळे जिल्हयातील अक्कलकुवा, धडगांव, शहादा, तळोदा, नंदुरबार व नवापूर या सहा तालुक्यांचा समावेश करण्यात आला.

नंदुरबार जिल्हयातील सहकारी चळवळीचा विस्तार व विकास हा खऱ्या अर्थाने नंदुरबार जिल्हयाच्या निर्मितीपूर्वीच झालेला आहे. जिल्हा विभाजनपूर्वी विना सहकार नाही उध्दार या सहकाराच्या ब्रीद वाक्यानुसार सहकारी चळवळ धुळे व नवनिर्मित नंदुरबार जिल्हयात सहकारी साखर कारखाने वगळता आघाडीवर आहे. जिल्हयातील सहकारी चळवळीत कै.नवल आनंदा पाटील, कै.दादासाहेब राऊळ, सहकार महर्षी पी.के.अण्णा पाटील, कै.कमलाताई अजमेरा, कै.यशवंत कृष्णा घासकवडी, कै.कमलसिंग गुरुजी कर्मवीर व्यंकटराव रणधिर इत्यादी सामाजिक कार्यकर्त्यांचे महत्त्वपूर्ण योगदान आहे. त्यांच्या प्रयत्नांनी आज जिल्हयात प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था, नागरी पतसंस्था, बाजार समित्या, सहकारी बँका, सुतगिरण्या, साखर कारखाने, दुध संस्था, सहकारी ग्राहक भांडार उपसा जलसिंचन संस्था इत्यादी सहकारी संस्थांचे जिल्हयात जाळे विणले गेले आहे.

संशोधन उद्दिष्टे :

- 1) नंदुरबार जिल्हयातील सहकार चळवळीचा अभ्यास करणे.
- 2) नंदुरबार जिल्हयात सहकार क्षेत्रामुळे कोणकोणत्या क्षेत्रात प्रामुख्याने सुधारणा घडून आली याचा अभ्यास करणे.
- 3) नंदुरबार जिल्हयाच्या विकासात सहकार क्षेत्राची भूमिका अभ्यासणे.

गृहिते :

- 1) नंदुरबार जिल्हयात सहकार क्षेत्रामुळे साखर कारखान्याचा विस्तार झाला.
- 2) नंदुरबार जिल्हयात इतर क्षेत्राप्रमाणेच कृषी व ग्रामीण विकासाला देखिल सहकार मुळे चालना मिळाली.
- 3) नंदुरबार जिल्हयात सहकार क्षेत्राचा विकास अतिशय संत गतीने होत असल्याचे दिसून येते.

संशोधन पध्दती :

सदर संशोधनात प्राथमिक व दुय्यम दोन्ही पध्दतींचा अवलंब करण्यात आलेला आहे. जिल्हयात सहकार क्षेत्राला दरम्यानच्या काळात काही अडचणी आल्या किंवा येत गेल्या तरी सहकारी चळवळीच्या विकासाला गती प्राप्त झाली आहे. सहकारी संस्थांच्या विकासामुळे शेतकरी, श्रमिक, भुमिहीन, शेतमजूर, गावकारागिर व अल्प उत्पन्न

असणाऱ्या समाजातील घटकांना आपला आर्थिक विकास साध्य करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण मार्ग सापडला आहे. सहकारी पतसंस्थामुळे जनतेची सावकारी कर्जाच्या पाशातून काही प्रमाणात सुटका होण्यास मदत होत आहे. त्यामुळे जिल्हयाच्या विकासात सहकारी संस्थांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. हे नाकारता येणार नाही. आज जिल्हयात एकूण 1372 सहकारी संस्था अस्तित्वात आहे.

तक्ता क्र. 1

नंदुरबार जिल्हयातील विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा आकृतिबंध

अ.क्र.	सहकारी संस्थांचे प्रकार	संस्थांची संख्या	
		2005-06	2020-21
1	कृषी पतसंस्था		
	1.1 जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक	01	01
	1.2 प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था	159	157
	1.3 आदिवासी सहकारी संस्था (लॅम्पस सहकारी संस्था)	143	143
	1.4 शेतकरी सेवा संस्था	00	10
	1.5 धान्य बँका	00	00
	1.6 इतर	00	32
2	बिगर कृषी पतसंस्था		
	2.1 नागरी बँका	07	06
	2.2 नागरी पतसंस्था	117	125
	2.3 कर्मचारी पतसंस्था	57	49
	2.4 इतर बिगर कृषी पतसंस्था	71	66
3	पणन संस्था (एकूण)	34	36
4	उत्पादक सहकारी संस्था (एकूण)	410	288
5	सामाजिक सहकारी संस्था (एकूण)	637	502
	एकूण सहकारी संस्था	1635	1405

स्रोत : अर्थ व सांखिकी संचालनालय महाराष्ट्र राज्य मुंबई सामाजिक व आर्थिक समालोचन नंदुरबार जिल्हा (2005-06- 2020-21)
वरील तक्त्यावरून असे निदर्शनास येते की, नंदुरबार जिल्हयातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थांचा आकृतिबंध विशद केला आहे. सन 2005-06 व सन 2020-21 या दोन वर्षातील आकडेवारीवरून असे आढळते की, एकूण सहकारी संस्थांची संख्या 1635 वरून 1405 पर्यंत कमी झालेली आहे. कृषी पतसंस्थांमध्ये आदिवासी सहकारी संस्थांची संख्या कायम असून शेतकरी सेवा संस्था व इतर अन्य सहकारी संस्थांमध्ये वाढ झाली आहे. व प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांच्या संख्येत दोन ने घट झालेली असली तरी यातील नागरी पतसंस्थांची संख्या मात्र वाढलेली आहे. पणन संस्थांच्या एकूण संख्येत 2 ने वाढ झालेली दिसून आली.

निष्कर्ष :

वरील आकृतिबंधावरून हे लक्षात येते की, सामाजिक सहकारी संस्था व प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची संख्या बरीच असली तरी जिल्हयातील एकूण गावांच्या संख्येच्या दृष्टीने त्यांच्या विस्तारास अजून बराच वाव आहे. विशेष म्हणजे उपसा जलसिंचन संस्था, दुग्ध व्यवसाय संस्था, शेतकरी प्रक्रिया संस्था यांची संख्या खुप कमी आहे. ग्रामीण व कृषी विकासात महत्त्वपूर्ण भूमिका असणाऱ्या या संस्थांची संख्या वाढणे गरजेचे आहे. जिल्हयाच्या सर्वांगीण विकास होण्याच्या दृष्टीने सर्वच सहकारी संस्थांचा विस्तार आणि विकास होणे अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहे.

उपाययोजना :

कृषी आणि ग्रामीण सहकारी वित्तपुरवठाच्या यंत्रणेतील राज्य सहकारी बँका, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था आणि दिर्घमुदती कर्जाचा पुरवठा करणाऱ्या राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका यांना त्यांची कार्यक्षता वाढविण्यासाठी त्यांची कर्जपुरवठ्याची क्षमता वाढविण्यासाठी व त्यांना स्वावलंबी बनविण्यासाठी सरकार, रिझर्व्ह बँक व नाबार्ड यांनी ठोस पावले उचलण्याची गरज आहे.

संदर्भ सूची :

- 1) गाडगीळ- सहकारी अर्थव्यवस्था सुलभा ब्रम्हे, संपादित लेखसंग्रह खंड-2 गोखले इंस्टिट्यूट पुणे मराठी प्रकाशन-1974
- 2) गायकवाड ई.डी.- सिंहावलोकन सहकार चळवळीचे लेख दै.लोकमत दि.25 मार्च 2020
- 3) सहकार आयुक्त व निबंधक, सहकारी संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे, महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ-एक दृष्टीक्षेपात 2011, 48 वा लेख
- 4) नंदुरबार जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन
- 5) मॅक्लेगन इ.डी.- सहकार समिती अहवाल 1915 प्रा. क्षिरसागर हवालदार.

□ □ □

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

7.26

Editor : Dr. R.V. Bhole

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102
Email - info@jrdrb.com Visit - www.jrdrvb.com

अनुक्रमणिका

Sr. No.	Name	Title of the Paper	Page No.
01	डॉ. शुभांगी योगेश लुंगे	योगाभ्यास	1 - 4
02	प्रा. डॉ. रविराज फुरडे	जीवन कौशल्यांच्या माध्यमातून ताण-तणाव व्यवस्थापन	5 - 7
03	डॉ. परमेश्वर अभंगराव पाटील	विविध शालेय विषयाच्या अध्ययन-अध्यापनातून विद्यार्थ्यांच्या सृजनशीलतेचे विकसन	8 - 11
04	प्रा.डॉ.सुरेखा सीताराम बनकर	पु. ल. च्या साहित्यातील स्त्रीविषयक कवडसे	12 - 15
05	Dr. Suresh Namdeo Gawai	Payment and Settlement Systems in India	16 - 20
06	डॉ. विजय जी. गुरव	विनोद रस्तोगी के नाटकों में जीवन का यथार्थ चित्रण	21 - 24
07	Dr. Janhavi Nilesh Ghodke	Women – a Change maker of Rural India	25 - 28
08	डॉ. रेकचंद गणपत गोंगले	भारताचा मानव विकास, एक विश्लेषणात्मक अध्ययन	29 - 33
09	Prof.Dr. D. D. Rathod	Mahatma Jyotiba Fule's Social and Religious Reform	34 - 37
10	प्रा.डॉ.वासुदेव बी. माळी	मानवी सुरक्षा आणि समाज ५.०	38 - 41
11	प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील	आर्थिक साक्षरता : काळाची गरज	42 - 44
12	प्रा.डॉ. अनिल विठ्ठल बाविस्कर	महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचे बालविवाह प्रतिबंधासंबंधीचे कार्य	45 - 47
13	प्रा.डॉ. विजय म. घुबळे	महिला विरोधी गुन्हे - एक दृष्टीक्षेप	48 - 51
14	प्रा.डॉ. चंद्रशेखर एन. मोहोड	राजकारणाचे गुन्हेगारीकरण	52 - 55
15	प्रा. बालाजी गणपत आडे	अनुसूचित जमातीचा विकासात्मक दृष्टीकोन - एक दृष्टीक्षेप	56 - 58
16	डॉ. नारायण मो. वघाले	कोविड-१९ च्या परिणामामुळे पर्यावरणीय बदलाचा एक दृष्टीक्षेप	59 - 62
17	डॉ. सुनिल व्ही. कुवर	मानवी समाज आणि पर्यावरण	63 - 66
18	प्रा.डॉ. रविंद्र दगडू वाघ प्रकाश एकनाथ वाघ	पंचायतराज यंत्रणा व नंदुरबार जिल्ह्यातील आदिवासी महिलांचा राजकीय सहभाग	67 - 70
19	प्रा. डॉ. सोनल गिरधर मोरे	भोई समाजाची उत्पत्ती व सद्यस्थिती	71 - 73

आर्थिक साक्षरता : काळची गरज

प्रा.डॉ. अरुण उखा पाटील (अध्यक्ष)

कला व साहित्य महाविद्यालय, अक्कलकुवा जि.नेंद्रवार

● **संस्थात्मक -**

आमारे विविध शाखांमधील सुवातधारी आर्थिक साक्षरता म्हणजे आर्थिक व्यवहार करताना कुठल्या प्रकारची काळजी घ्यावी व त्यासाठी आवश्यक असलेल्या संज्ञानाचे जेवढे कायदे आहेत तसेच त्याचे काही दुष्परिणामही आहेत. यानुसार कार्यवाही घ्यायची आहे. तर यानुसार स्वतःचे संरक्षण करणे, याला सुद्धा कायनास्तियत तितक्या जसे म्हणता येईल. आर्थिक साक्षरता ही अजूनही काळची गरज आहे. याला दुसरा कुठलाही पर्याय नाही.

● **संस्थात्मकची उदाहरणे -**

- १) आर्थिक साक्षरता म्हणजे अर्थ असतो याला अर्थ समजून घ्यावे.
- २) आर्थिक साक्षरता ही आवश्यक आहे असे प्रत्यक्ष करावे.

● **सुद्धांतिके -**

- १) इतरांच्या अज्ञानामुळे आर्थिक व्यवहारांचे नुकसान होऊ शकते आहे.
- २) विविध शाखांमधील सुवात धार्यांकुठी घ्यायची आहे.

● **आर्थिक साक्षरता - अर्थ -**

आपला पैसा आपण काय करायचे, त्यासाठी आवश्यक असलेली सर्व माहिती आपल्याकडे असणे, त्याचे जतन करणे म्हणजेच आर्थिक साक्षरता असे म्हणजे जास्तच. यानुसार विविध शाखांमधील सुवातधारी आर्थिक साक्षरता म्हणजे आर्थिक व्यवहार करताना कुठल्या प्रकारची काळजी घ्यावी, त्यासाठी आवश्यक असलेल्या संज्ञानाचे जेवढे कायदे आहेत तसेच त्याचे काही दुष्परिणामही आहेत. यानुसार कार्यवाही घ्यायची आहे. तर यानुसार स्वतःचे संरक्षण करणे, याला सुद्धा कायनास्तियत तितक्या जसे म्हणता येईल.

● **पैसांचे महत्त्व -**

प्रत्येक गोष्टीसाठी पैसा ही लागतात. तसेच प्रत्येक गोष्टीकडून पैसा कमवता जाऊ शकते. जोपर्यंत पैसांचे महत्त्व समजत नाही जोपर्यंत पैसा कमवण्यासाठी समजण्याकडे अधिक कल असतो. आई-वडोले माहिनाभराच्या खर्चासाठी हे पैसां साठवणे ते सोन-सोन दिवसांत संपून जातात. कारण प्रत्येक गोष्टीची आपण पैसांमध्ये किंमत करत असतो. यानुसार किंमत कशात साठवायची? हे कोणी समजाऊन सांगितलेले नाही. त्यामुळे पैसां खर्च करायचे, कुठे खर्च करायचे आणि का खर्च करायचे. असे प्रश्न कधीच समाना होत नाहीत. सर्वांचे पैसांवाहताचे मन असेच आहे. जग्याचे कुतांना हे समजत नाही. जो त्यांच्या पालकांनी पैसां कमवण्यासाठी किती कायदे पालन करतात आहेत. जोपर्यंत आई-वडोलांकडून खर्चासाठी पैसां मिळत असतात जोपर्यंत आपल्याला त्याचे महत्त्व कळत नाही. पैसां कमवण्यासाठी किती शब्दबद्ध करायचे लागते, हे स्वतः पैसां कमवण्याला लागल्याशिवाय समजत नाही. कोणासाठी गोष्टींचे महत्त्व समजण्यासाठी आपल्याला त्या क्षेत्रात धरून खर्च लागतात. धरून घ्यायला लागते आपल्या सेवना जाणू घेत नाही. आपल्याला प्रत्येक गोष्टी समजाऊन तगावी लागते. सगळ्याच आपणा सेवू लागतात विचार करू शकत नाही. पैसां काय आहेत आणि पैसांच्या सहाय्याने आपण काय काय करू शकतो. पैसां कुठे आणि कशासाठी खर्च करायला हवेत या गोष्टींचे ज्ञान असणे म्हणजेच आर्थिक साक्षरता होय. भविष्याच्या दुष्टीने पैसांचे नियोजन करणे ही गोष्ट सुद्धा आर्थिक साक्षरतेमध्येच सांगितले. आर्थिक परिस्थितीनुसार आर्थिक नियोजन करणे म्हणजेच आहे का? आपण खर्च कमी करून पैसां कमी वाचवू शकतो. याची जाणीव करून देणे म्हणजेच आहे का? पैसांची बचत कशी करावी? या सर्व गोष्टी आर्थिक साक्षरतेचे ज्ञान प्राप्त केल्यावरच समजतात. आर्थिक नियोजन आणि

गुंतवणूक हे जाणून घेणे आवश्यक आहे. पैशांची गुंतवणूक कोठे करावी, विविध वित्तीय साधने, विविध मालमत्ता इत्यादी बदलचे ज्ञान असल्यास आपण योग्य आर्थिक निर्णय घेऊ शकतो.

● आर्थिक साक्षरतेचे महत्त्व -

एक काळ असा होता, की लोकांना शिक्षणाचे महत्त्व म्हणावे तितके कळले नव्हते. याचाच फायदा काही सुशिक्षित लोकांनी उचलला व अनेक निरक्षर लोकांची फसवणूक केली. याचे गांभीर्य लक्षात घेऊन तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी ५ मे १९८८ मध्ये राष्ट्रीय साक्षरता मिशन कार्यक्रमाला सुरवात केली. हेतू हाच, की १५ ते ३५ वयोगटांतील साक्षर करणे. त्यांना लिहिता- वाचता येणे, आकडेमोड करता येणे. या योजनेचा फायदा असा झाला, की लोक जेवढे साक्षर तेवढे राष्ट्र उन्नतीला योगदान देतील. शिवाय त्यांची कोणी फसवणूक करणार नाही, असा दुहेरी फायदा होणार होता. जसजसा काळ उलटत गेला तसतसे तंत्रज्ञान अद्ययावत होत गेले व बदलणाऱ्या तंत्रज्ञानानुसार साक्षरतेचे स्वरूपही बदलले. साक्षरता तर आता डिजिटायझेशन आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात स्मार्टफोन, टचस्क्रीनमुळे एका क्लिकवर आली आहे. त्यासाठी स्वतः हे तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी कायम अपडेट राहण्याची गरज आहे. आर्थिक साक्षरता म्हणजे बजेट, इन्व्हेस्टिंग, क्रेडिट मॅनेजमेंट आणि फायनान्शियल मॅनेजमेंट यांसारख्या फायनान्शियल कन्सेप्ट समजून घेण्याची आणि तिची अंमलबजावणी करण्याची क्षमता. आर्थिक साक्षरता ही पैसे हाताळण्याची क्षमता आहे. आर्थिक साक्षरतेसाठी पैशांचे मूल्य, कंपाउंड इंटरेस्ट, वार्षिक रिटर्न, संधी आणि खर्च यांसारख्या - मूलभूत आर्थिक संकल्पना समजून घेणे हासुद्धा आर्थिक साक्षरतेचा भाग आहे. आर्थिक साक्षरता नसलेल्या व्यक्तींना मोठे आर्थिक निर्णय घेणे कठीण वाटते.

● आर्थिक साक्षरतेतील अडचणी -

आर्थिक साक्षरतेचे ज्ञान आपल्याजवळ नसणे म्हणजे आर्थिक समस्यांना निमंत्रण देण्यासारखे आहे. जे उच्चशिक्षित श्रीमंत लोक असतात ते सहसा आर्थिक साक्षरता या गोष्टीकडे लक्ष देत नाहीत. असे लोक सहसा आर्थिक समस्यांना टाळत असतात. पैसा आणि शिक्षण हे माणसाच्या आयुष्यातील दोन मोठे पैलू आहेत. परंतु या दोन्ही पैलूंचा विचार क्ला तरी गरीब, श्रीमंत, तरुण किंवा वृद्ध, सर्वानाच आर्थिक साक्षरता अत्यंत महत्त्वाची आहे. बँक यातील सर्वांत महत्त्वाचा घटक आहे. बँकमध्ये व्यवहार करताना अत्यंत काळजीपूर्वक व्हावे पाहिजे. सध्या ऑनलाइनचे युग आहे. स्वतः बँकेत जाण्याचे प्रमाण अत्यंत कमी झाले आहे. ऑनलाइन व्यवहाराद्वारे पैसे जमा करणे अथवा बँकेतून विड्रॉल करणे एटीएमच्या माध्यमातून सोपे झाले आहे. ही सर्व संसाधने वापरण्यासाठी फायनान्शियल लिटरसी अत्यंत आवश्यक आहे. पिन नंबर, पासवर्ड, एटीएम कार्ड, यूपीआय, स्कॅन, व्हर्च्युअल अँड्रेस, आयएमपीएसएस, एनएफटी, आरटीजीएस असे अनेक प्लॅटफॉर्म तयार झाले आहेत. त्याद्वारे आपण एका क्लिकवर पैसे पाठवू शकतो. पण हे व्यवहार करताना अत्यंत काळजी घ्यायला हवी. सर्वांत महत्त्वाचं म्हणजे अनोळखी व्यक्तीकडून आलेली फोनवरील लिंक ही ओपन करू नये. सर्वांनी कायम लक्षात ठेवायला हवे, घरातील मंडळींना सांगायला हवे, की कोणतीही बँक फोनवर कधीही माहिती मागत नाही. आधारकार्ड, पॅनकार्ड, ओटीपी हे तर कधीच मागत नाही. क्षणिक प्रलोभन दाखवून तुमच्याकडून ही माहिती मागितली जाते व काही क्षणातच आपल्या खात्यातील रक्कम रिकामी होते, असे गुन्हे सध्या घडत आहेत. म्हणूनच ऑनलाइन व्यवहार करताना अत्यंत काळजी घेण्याची गरज निर्माण झालेली आहे.

● निष्कर्ष -

सध्या बहुतांश काम आपण आज ऑनलाइन करतो. पण यात फसवणूक होण्याची शक्यता असते. यासाठी आपण स्वतः सर्वाधिक जबाबदार असतो. आपण योग्य ती काळजी घ्यायला हवी. तुमच्या कॉम्प्युटर किंवा लॅपटॉपवर सतत इंटरनेट वापरत असतो. त्यामुळे नेहमी अद्ययावत अँटिव्हायरस प्रोग्रॅम आपल्याकडे असणे आवश्यक आहे. आपल्या ऑपरेटिंग सिस्टिमसंदेखील अद्ययावत ठेवायला हवे. पासवर्डचा वापर करताना बँक, सोशल अकाउंट्स, गुंतवणुकीच्या वेबसाइट्स इत्यादींचे पासवर्ड जतन अर्थात कायमस्वरूपी आपल्या सिस्टिमवर सेव्ह करू नये. पब्लिक वायफायचा वापर करताना शक्यतो बँक, सोशल अकाउंट्स, गुंतवणुकीच्या वेबसाइट्स वापरू नयेत. अगदी खासगी संगणक किंवा लॅपटॉप असला तरी

ई-मेल्लस ललंक खलतुरी असलुतुलशलवलत ओडुन करू नुते. कूडुडुतुरवरील कलड डुलतुलनुतर हलस्टुरी कलुन करूनु ठेवलुु. डल सुगळुतुल गुरुडुतुुीकुी कलळकुी घेणुतुलकुी गरकु सुडलकुलतुलल सुगळुतुल सुतरलतुलल लुकलंसलठी आणल कुडुडुतुलतुलल डुरतुतुेक सदसुतुलसलठी अतुतुंत डुहतुतुवलकुी ठरतुे.

● सुंदरुडु गुरुथ -

- १) डुरल. डुसुे एस.टी. - आधुनलक डुंक डुवलसलत आणल वलतु डुडुतुी, डुरशलंत डुडुललकेशनुस, २०१६
- २) डुै. सकलळ - ॡ डुरुकु २०२३, डुु.कुर. ॡ
- ३) <https://www.champlain.edu/centers-of-excellence/center-for-financial-literacy/cfi-resources/financial-literacy-education-in-vermont-high-schools>.
- ॡ) <https://www.ॡpaisa.com/marathi/finschool/financial-literacy-importance>
- ॡ) वलवलध संकुेतसुथळे

ISSN : 2454-7905

MAH/NAN/10936/2015

SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

***Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal***
(A Peer Reviewed)

Year - 8, Vol. I, Issue- LXXXI, March 2023

- Cheif Editor -

Pallavi Laxman Shete

36.	धुळे जिल्ह्यातील बरडाभिल्ल	श्री. नितीन मांगुलाल महाले प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील	163
37.	शेतक-यांच्या आत्महत्या : समाजशास्त्रीय विश्लेषण	प्रा. डॉ. ज्ञानेश्वर चव्हाण	172
38.	भाषा उत्पत्ति सिध्दांत और हिंदी का उगम	प्रा. स्मिता हनुमंतराव नायक	175
39.	कोविड-19 सहायतार्थ बीमा एवं शासन की कुछ महत्वपूर्ण योजनाएं	डॉ. केशवमणि शर्मा	179
40.	नागपुरी बोली : स्वरूप, वैशिष्ट्ये	डॉ. राजीव यशवंते	186
41.	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री शिक्षण व स्त्री स्वातंत्र्यासंबंधीचे विचार	डॉ. निलेश गोकुळ शेरे	191
42.	मालवा क्षेत्र के पाटीदार समाजमें शिक्षा की प्रगति	रीना पाटीदार	195
43.	मराठी कवितेतील पर्यावरणीय संवेदना	प्रा. डॉ. केशव पाटील	198
44.	'साहुकार म्हणजे राज्याची शोभा - शिवकालीन अर्थ घोरणाचा आदर्श दस्त ऐवज'	डॉ. विजयकुमार शिवदास ढोले	205
45.	स्वामी विवेकानंद व त्यांचा मानवतावाद	डॉ कल्पना माणिकराव कदम	209
46.	ಗ್ರಾಹಕರವಸ್ತುಗಳಮತ್ತು ಸೇವೆಗಳಮೇಲೆ ವ್ಯಾಪಾರಿ ಚಿಹ್ನೆಗಳ ಪಾತ್ರ	ಡಾ.ಶೈಲಜಾ ಎಸ್.ಎಂ ವರುಣ್ ರಾಜ್	219

धुळे जिल्ह्यातील बरडाभिल्ल

अभ्यासक

श्री. नितीन मांगुलाल महाले
पी एचडी संशोधक

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. अरुण उखा पाटील
विद्याविकास मंडळाचे कला व वाणिज्य महाविद्यालय
अक्कलकुवा जि. नंदुरबार

संक्षेपः-

आदिवासी समाज हा भारतातील महत्वपूर्ण जनजातींपैकी एक महत्वाचा घटक आहे. आदिवासींना अनुचित जमातीचा दर्जा दिलेला आहे. धुळे जिल्ह्यातील भिल या आदिवासी समाजात शिक्षणाचे प्रमाण अल्प आहे. गावाबाहेर झोपड्या करून हा समाजवास्तव्यास आहे. धुळे जिल्ह्यात भिल्ल जमातीची लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणावर एकवटलेली आढळून येते सदर भिल आदिवासी हे अतिशय दारिद्र्याच्या अवस्थेत आजही आहेत त्यांच्या जमिनी शासनाच्या योजना ह्या मुबलक प्रमाणात पोहोचलेल्या नाहीत त्यांचा आजही पुरेसा शैक्षणिक विकास झालेला आढळून येत नाही त्यांच्यात शिक्षणाचे प्रमाण अतिशय अल्पअशा स्वरूपाचे आहे त्यांचा उदरनिर्वाह हा कष्टकरी कामे करून होत असतो मोल मजुरी तसेच कंत्राटदारांच्या येथे कामे करीत हा समाज आपला उदरनिर्वाह भागवत आहे या जमातीकडे फारच तोकड्या लोकांकडे स्वतःच्या जमिनी राहिलेल्या आहेत कोरडवाहू जमिनी ह्या जास्त प्रमाणात आहेत जेथे काही पिकत नाही अशा जमिनी आहेत. बऱ्याच शाभिल बांधवांनी जमिनीकडील जमिनी ह्या अतिशय मातीमोल किंमतीने विक्री केलेल्या आहेत.

प्रास्ताविकः

महाराष्ट्रातही आदिवासींची छोटी छोटी राज्ये होती काही जमिनदार ही होते. ब्रिटीशांनी त्यांचे हक्क काढून घेतल्याने त्यांच्यात असंतोष निर्माण झाला. खानदेशातही स्वयंभू व स्वतंत्र भिल्ल राजांना ब्रिटीशांचा हस्तक्षेप नव्हतं झाला नाही त्यातून भिल्लांनी इंग्रजां विरुद्ध सशस्त्र उठाव केलेत. अशा आदिवासी गटातील एक जमात म्हणजे भिल्ल आदिवासी होत. भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित जमाती (ScheduleTribe) शब्द प्रयोग करण्यात आला आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींचे जे दहा मोठे गट आहेत त्यापैकी भिल्ल एक होय. महाराष्ट्रातील जमिनी भौगोलिक विभागात सातपूडा विभाग एक येतो त्या विभागात धुळे, जळगांव व नंदुरबार जिल्ह्यात भिल्ल लोकांच्या दाट वस्त्या आढळतात.

भिल्लही महाराष्ट्रात जास्त लोकसंख्या असलेली जमात आहे. डोंगरदऱ्या प्रमाणे मैदानी प्रदेशातही भिल्ल लोकांची वस्ती आहे. साधारणतः गावाबाहेर या लोकांची वस्ती असते. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल लोकांच्या वस्त्या ह्या गावांना लागूनच आहेत. यांच्यात माळचे, मोरे, ठाकरे, सोनवणे, गायकवाड, पवार इत्यादी आडनावाचे लोक आहेत. हे लोक बहुधा अशिक्षित असल्याने अंधश्रद्धाळू असतात. गुरे-ढोरे, बकऱ्याचारणे, मासेमारी, जागलकी, गायदारकी करून आपला उदरनिर्वाह करतात काही लोकांकडे स्वतःची जमिन असल्याने त्यावर आपला चरितार्थ चालवितात.

ब्रिटीश काळापासून भिल्ल समाजाला स्वतःचे जीवन जगण्यासाठी सातत्याने संघर्ष करावा लागत आहे. ब्रिटीशांनी कधी कायदे करून तर कधी बळाचा वापर करून त्यांचे व नवजमिनीवरील अधिकार हिरावून घेतले.

महाराष्ट्रातील एक आदिवासी जमात बरडा, बर्डा, बार्डा आदी नावांनी ही तीचा उल्लेख करतात. भिल्ल जमातीचीच ही एक पोट जमात समजली जाते. त्यांना बरडा किंवा बरडे भिल्ल असेही काही ठिकाणी म्हणतात. त्यांची वस्ती प्रामुख्याने धुळे, नंदुरबार जळगांव, औरंगाबाद, नाशिक, अहमदनगर या जिल्ह्यांत आढळून येते. महाराष्ट्रात भिल्लांची संख्या जास्त आहे. महाराष्ट्रातील नाशिक धुळे (शिंदखेडा, साक्री, शिरपूर व धुळे तालुका), जळगांव, अहमदनगर, औरंगाबाद या शिवाय यवतमाळ, अमरावती, सातारा, सांगली, सोलापूर, कोल्हापूर व बीड या जिल्ह्यांत त्यांची वस्ती विखुरलेली आहे. रोजगारा निमित्ताने हे बांधव जेथे जेथे गेले तिथे त्यांचे पोटभरले तिथे त्यांनी वस्ती करून घेतली त्यामुळे त्यांची वस्ती मुख्यत्वे ग्रामीण भागात गावाच्या आजूबाजूला लहान वस्त्यांवर

किंवा शेताच्या बाजूला गावाबाहेर विखुरलेली आढळते. अशा वस्त्यांना भिल्ल वस्ती असे म्हणतात. भिल्ल वस्तीत गवताच्या आणि मातीच्या भिंतींच्या लहान झोपड्या असतात.

बहुतेक बरडांना स्वतःच्या जमिनी नाहीत ते शेतमजुर म्हणून वर्षानु वर्ष काम करतात व आपला चरितार्थ चालवितात. काही ठिकाणी हे लोक शेती आणि पीक यांची राखण करण्याचे काम करतात. त्यामुळे त्यांची आर्थिक स्थिती ही अत्यंत हालाखीची आढळून येते. साहजिकच बरडांमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी असून शेकडा 5% लोक देखील शिकलेले किंवा साक्षर नाहीत. हे प्रमाण स्त्रियांमध्ये फारच कमी आहे. दारिद्र्य, शिक्षणाचा अभाव आणि जुन्या सामाजिक रूढी व परंपरा यांमुळे सुधारलेल्या किंवा प्रगत भागात राहून देखील बरडांवर आधुनिकी करणाचा प्रभाव दिसत नाही.

संशोधनाची उद्दिष्टे

1) धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाच्या सामाजिक व शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहीतके

1) धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाची सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती विकट आहे.

संशोधन पध्दती

नियोजित संशोधनासाठी संशोधक प्राथमिक आणि दुय्यम स्वरूपाची माहिती आणि आकडेवारी गोळा करून संकलन करणे प्राथमिक आकडेवारी गोळा करण्यासाठी संशोधक प्रश्नावली आणि मुलाखत तंत्राचा अवलंब केलेला आहे तर दुय्यम स्वरूपाच्या माहिती आणि आकडेवारीसाठी शासकीय आकडेवारी, संदर्भग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे इ. चा वापर केलेला आहे.

संशोधनाची मर्यादा:-

सदरचा विषय हा धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी उपक्षेत्रा बाहेरील भिल्ल आदिवासी यांचेवर केंद्रीत करण्यात आला आहे म्हणजेच धुळे जिल्ह्यातील शिरपूर व साक्री तालुका वगळता उर्वरित धुळे व शिंदखेडा तालुक्याचा समावेश बिगर आदिवासी उपक्षेत्रात (OtherTrible Sub Plan) येतो.

भिल्लांचे आर्थिक जीवन

धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल आदिवासी हा जादा तर भूमिहीन शेतमजुर आहे. भूमीहीनांचे जीवन अस्थिर आहे. भूमिहीन हे रोजगाराच्या निमित्ताने गुजरात, कर्नाटक राज्यात ऊस तोडणीसाठी स्थलांतर करतात त्यांच्या मुला-वाळांचे शिक्षण राहून जाते त्यामुळे शिक्षणा अभावी भिल्लांची आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक स्थिती आणखीनच विकट वनत चालली आहे. आजही भिल्लांचे रोजगार व कामकाजाच्या निमित्ताने मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर सुरु आहे. भिल्ल युवकांमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण खुपच कमी आहे.

धुळे जिल्ह्यातील भिल्लांचे व्यवसाय:-

धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल बांधवांच्या व्यवसायाचा विचार करता या भागातील (धुळे तालुक्यातील गावे) भिल्लबांधव अगदी कमी प्रमाणात स्वतःची शेती करतात. याभागात राहणारे भिल्ल बांधव नेहमी ऊस तोडणी करीता स्थलांतरीत असतात आणि त्यांना स्वतःची शेतजमीन नाही. पूर्वी काही भिल्ल बांधवाची शेतजमीन होती मात्र काली घातती इतर शेतकऱ्यांनी लुबाडली असे वृद्ध लोक सांगतात. सध्या हे भिल्ल बांधव जागल करणे हा मुख्य व्यवसाय करतात.

जागलकी:

जागलकरणे म्हणजे शेताची राखण करणे धुळे (धुळे तालुक्यातील गावे) परिसरात शेतात जागल करणारे फक्त भिल्ल आदिवासी बांधव दिसून येतात. सद्यस्थितीत शहरात प्लॉटचे बांधकामे होत असतात तेथे जागलकी करतात. बागाईतदाराच्या शेतावर हे बांधव जागल करतात. ज्या शेतकऱ्याची बागाईत शेती आहे तेथे जागल्या ठेवण्यात येतो. अक्षय्यतृतीये पासून जागलकीचे साल ठरविले जाते. सध्याचा विचार केला तर 80 हजार ते 1.00 लक्ष रुपये वर्षाचे असे पैसे दिले जातात. जागलकरणारा संपूर्ण पिकाची देखभाल करीत असतो. जागलकरणारे कुटूंब

तानच राहत असते तेथेच त्याने झोपडी बांधलेली असते. काही भागात तर काही शेतकऱ्यांकडे पिढ्यानुपिढ्या जागलकी करणारी भिल्ल कुटुंबे आहेत.

तर व्यवसाय:

जागलकी व्यतिरिक्त भिल्ल बांधव मोठ्या प्रमाणावर रोजंदारीने मजूरी करतात. शहरात स्थलांतरीत झालेले भिल्ल कुटुंबे ही गवंडी कामे तसेच स्त्रिया ह्या धुणी-भांडीची ही कामे करतांना दिसून येतात. दुसऱ्याच्या कामात शेतमजूरी ही करीत असतात वेळ मिळाला तर नाल्यावर जाऊन मासे खेकडी पकडून त्यावर आपला दिवसाचा निर्वह चालवितात. उन्हाळ्यात नदी किनारी खरबूज, काकडी यांच्या वाड्या लावतात व ते विकून चरितार्थ करतात. त्यांना शिकार करण्याची आत्यंतिक आवड असल्याने आज ही काही ठिकाणी ससा, घोरपड यांची शिकार करतात. काही बांधव गुरे ही पाळतात यात शेळ्या-मेंढ्याचाच जास्त समावेश असतो. तसेच इतरांची गुरे घेण्याचे ही काम करतात. भिल्ल बांधव हे मोठ्या प्रमाणावर ऊस तोडणी साठी बाहेर राज्यात जातात. अगोदर त्यांचे म्हणून ऊसतोड मुकडदम याचे कडून पैसे घेतात व ते पैसे परत फेडकरण्यासाठी बाहेर राज्यात ऊस तोडणी करीत जातात. हे उचल घेतलेले पैसे दामदुपटीने फेड करण्याच्या अटीवर दिलेले असतात. जोपर्यंत पैसे पूर्ण फेड होत नाही तोपर्यंत त्या मजुरांना तेथेच काम करावे लागते.

पारंपारिक व्यवसाया व्यतिरिक्त काही प्रमाणात जे काही युवक शिकले त्यांतील काही नोकऱ्या करू लागले आहेत. पोलिस खात्यात भिल्ल युवक नोकऱ्या करतांना दिसून येतात. कारण पोलिस बनवण्यासाठी जास्त शिक्षणाची अट नसते.

शासनाने आदिवासींच्या विकास करण्यासाठी टीएसपी (TSP) विभाग व ओटीएसपी (OTSP) विभाग अशा प्रकारे दोन विभाग करण्यात आले, टीएसपी विभागातील योजना व ओटीएसपी विभागातील योजना यांत फरक करण्यात आला. आजच्या परिस्थितीत धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाज हा जरी शहरा लगत राहत असला तरी आजच्या भाषेत आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील आदिवासी म्हणतात. त्यास आवश्यक असणाऱ्या मुलभुत गरजांपासून तो आजही वंचित आहे. त्यात शिक्षण, आर्थिक विकास, सामाजिक विकास, व आरोग्य हे अतिशय महत्त्वाचे घटक आहेत.

आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी विकास विभाग व शबरी आदिवासी विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. सदर विभागा मार्फत अनेक योजना राबविण्यात येतात त्या योजनांचा लाभ खरोखरच ओटीएसपी क्षेत्रातील आदिवासींना पुरेशा प्रमाणात शिक्षणा अभावी तसेच योजनांची माहिती होत नाही तसेच योजना राबविणारी यंत्रणा शेवटच्या घटकापर्यंत पोहोचत नाही. धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल समाजाची सामाजिक स्थिती

आदिवासी जीवन म्हणजे सतत कष्ट रोजच्या भाकरीसाठी त्यांना सतत संघर्ष करावा लागतो. म्हणून भिल्लांचे जीवन आणि इतर समाजाचे जीवन यात खूप मोठे अंतर आहे. भिल्ल कुटुंबात स्त्री-पुरुष दोघे ही सकाळीच कष्ट करण्यासाठी झोपडी बाहेर पडतात. दैनंदिन जीवन कसे आहे याचा मागोवा घेत असतांना भिल्ल कुटुंबात श्रम करण्याच्या हातांना अतिशय मोल आहे. कुटुंबातील प्रत्येकाने रोज काहीतरी कमवून आणलेच पाहिजे असा त्यांचा शिरस्ता आहे.

भिल्ल कुटुंबात नवरा-बायको दोघेही पहाटेच उठतात. चहा तयार करण्याचे सामान असले तर मुलांसहीत घेता घेतात. शिळा भाकरी तुकडा असेल तर मुलावाळांना सकाळीच खायला देतात. या लोकांना नियमितपणे काम मिळत नाही. त्यांना सतत कामाच्या शोधात फिरावे लागते. सध्या धुळे परिसरात बोर आणि केळीची लागवड झाल्याने यालोकांना बरेच काम मिळते.

भिल्ल बांधवाना नदीवर जाऊन मासे धरायला फार आवडते. यालाही ते शिकारकरना असेच म्हणतात. नदीवर गेल्यावर मासे धरण्याची त्यांची विशिष्ट पध्दत आहे. शिवूडच्या (मासे धरण्याचे एक साधन) सहाय्याने माती एकत्र करून नदीची धार ते अडवतात. धार अडविण्यासाठी काही झाडांच्या फांद्या, झुडूपे यांचा ही ते वापर करतात. एका बाजूला बांधताकून दुसऱ्या बाजूने पाणी सोडतात. एकजण एका बाजूचे पाणी उपसत राहतो. तो भाग कोण्डा पडतो व त्या भागात असलेले मासे पकडतात. अशा प्रकारे नवरा-बायको दोघेही दिवसभर हेच काम करीत

राहतात. जमलेच तर नदीच्या पात्रात आंघोळ करतात. स्वतःच्या हाताने विणलेल्या जाळ्याच्या सहाय्याने ते मासे धरतात. मासे जर जास्त प्रमाणात मिळाले तर ते विकतात. नाहीतर ताज्या माशांचे वट्ट (आमटी) त्यांचे आवडते अन्न आहे. अशा प्रकारे त्याच दिवशी कमवायचे व त्याच दिवशी खायचे अशी त्यांची दैनंदिनी असते.

भिल्ल समाजाची सामान्य स्थिती फार केविलवाणी आहे. भिल्लांचे आयुष्य स्वतः करिता नसून दुसऱ्या करीताच आहे अशी कितीतरी गावे सापडतील की ज्यात एक ही साक्षर मनुष्य नाही. असा एकही मनुष्य सापडावयाचा नाही की, ज्याची शेंडी सावकाराच्या हातात नाही. तरी पण हे लोक उदार व प्रामाणिक असतात. अशी या लोकांची ख्याती आहे. आपल्या मध्ये काही सुधारणा होणे शक्य आहे असे त्यांना वाटतच नाही. आपल्या वाडवडीलांचं आयुष्य असेच होते आणि आमचे व आमच्या पोरवाळांचे असेच राहणार असाच सामान्य समज बहुधा सर्वत्र दिसून येतो.

भिल्ल समाज हा मुळचा जंगली समाज शिकार करून जे मिळेल तेवढ्यावर जगायचे हा त्याचा स्वभाव संग्राहक कृती मुळीच नसल्यामुळे ज्या दिवशी घरात काही असेल त्या दिवशी हा आळसात राहणार. हे दोष त्यांच्यात शेती करू लागल्यानंतर ही उतरले आहेत. मात्र हा समाज स्वच्छंदी आहे भिल्ल समाजात अनेक दोष असले तरी या समाजात एक फार मोठा गुण हाच की, समाज ऐत खाऊ नव्हता. भीक मागून जगणाराही नाही अर्थात हा समाज कोणाला ही भारभूत होणार नाही. इतकेच नव्हे तर हा शेतकरी व मजुरी करणारा असल्यामुळे राष्ट्राच्या संपत्तीत भर घालणारा समाज अशी त्याची स्थिती आहे. तसा हा समाज एके काळचा लढवय्या देखील होता. त्यांच्या स्वतंत्र भिल्ल पलटणी होत्या.

आहार: धुळे परिसरातील भिल्ल लोकांचा आहार अतिशय साधा असतो. धुळे परिसरात बाजरी हे पीक जास्त प्रमाणात पिकत असल्याने त्यांचे मुख्य अन्न बाजरीची भाकरी हेच आहे. त्याच प्रमाणे शेतात लावलेला भाजीपाला प्रथमचा खण्याचा मानत्यांचाच असतो. शेतातील ओला हरभरा, बाजरीची कणसे, विविध प्रकारच्या कडधान्याच्या ओल्या शेंगा ते मनमुराद खातात. तसेच विविध प्रकारची कंदमुळे ही त्यांच्या आहारात असतात. रानावनात उगवणाऱ्या अनेक जंगली (गावरानी) फळांचा मेवा ते सतत चाखत असतात. मांसाहार त्यांना विशेष प्रिय आहे. मासे हे त्यांचे आवडते अन्न आहे. त्याच प्रमाणे बोकडाचे, कोंबडीचे मटण ही त्यांना खूप आवडते. त्याचा वापर हे आहारात करतात. बकऱ्या व कोंबड्या ते खास खाण्यासाठीच पाळतात. बकरीचे दूध ही ते चहासाठी वापरतात. दूध विकत घेण्याची प्रथा मात्र त्यांच्यात आढळत नाही. तेल, तिखट, मीठ, मिरच्या ते त्याच दिवसापूरते विकत आणतात. कोणत्याही अन्नाचा साठा ते कधीच करत नाहीत. रोजचा भाजीचा मसाला दगडीपाटावर वट्यावर वाटून तयार केला जातो. भिल्ल स्त्रीचे सकाळी उठून मसाला वाटणे हे एक नित्याचे काम आहे. मसाला किती वारीक वाटते त्यावरून भिल्ल स्त्रीची स्वयंपाकातील हुशारी ओळखली जाते. तेल वापरण्याचे प्रमाणे अतिशय कमी आहे. लालमिरच्यांचा वाटलेल्या तिखटाचा लालभडक रसा या लोकांना फार आवडतो भाकरी व कच्चा कांदा, मीठ असा त्यांचा जेवणाचावेत असतो. हा लालभडक रसा कधी मटणाचा, बोंबलाचा (सुकलेले मासे) तर कधी वांगी-वटाट्याचा, विविध प्रकारच्या डाळींचाही असतो. हे लोक अतिशय मिताहारी (कमी जेवणारे) आढळले. म्हणूनच त्यांच्यात लठ्ठ स्त्री- पुरुष आढळले नाहीत. अतिशय सडसडीत बांधा असलेले स्त्री-पुरुष हे धुळे परिसरातील भिल्लांचे एक वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. हा आदिवासी माणूस भीक मागून कधी ही खातना ही खायला मिळाले नाही तर भरपूर पाणी पितात पण मी भूखा आहे अशी तक्रार ते सहसा करत नाहीत. त्यांच्या आहारात भाताचे प्रमाण अतिशय कमी आहे. शाकभाजी जर नसली तर कांदा, मीठया बरोबर भाकरी खातात. समाजात जेवणा पेक्षा दारू पिणे जास्त आवडते. भिल्ल हात भट्टया लावतात आणि गावठी दारू विकतात. मोहाची दारू त्यांना अधिक आवडते. शिकार करणे आणि प्राण्यांना पकडून त्याचे मांस खाणे त्यांना आवडते. आठवडे बाजाराच्या दिवशी अंडी, मटण किंवा कोंबडीचे मांस ते खातात.

या लोकांना एकाच ठिकाणी फार काळ राहणे आवडत नाही. ते निसर्गाची अपत्ये आहेत निसर्गाच्या संगतीने रानोमाळ हिंडणे हाच त्यांचा स्थायी भाव आहे. निसर्गाच्या जास्तीत जास्त जवळ राहणे, त्याच्या संगतीत राहणे मानणे या लोकांना आवडते. म्हणूनच ते अतिशय मित भाषी आहेत. स्थिर समाजापासून अलिप्त राहणेच ते पसंद करतात. त्यांना सुधारीत समाजाची भीती वाटते. त्यांची वृत्ती मुळात घाडसी असली तरी ते समाजातील पारंपारिक अतिशय भिन्न पणे वागतात. त्यांना पोलिसांची अतिशय भीती वाटते. शिक्षणा विषयी उदासीनता त्यांच्याचे हे ही एक कारण आहे. माणूस शिकला की तो बिघडतो असा त्यांचा समज आहे. शिक्षण घेण्या पेक्षा जास्तीत जास्त पारंपरिक जीवन जगण्याकडे त्यांची वृत्ती झुकते. ते निसर्गालाच आपला देव मानतात. जादूटोणा, न-पिशाच्च, करणी या गोष्टींवर त्यांचा पूर्णपणे विश्वास आहे. त्यांच्या यावृत्तीचा माहीती संकलनासाठी फिरताना पदोपदी अनुभव आला. भिल्ल लोक अतिशय लाजाळू, बुजरे आहेत. आपल्या सारख्या पुढे एकदम यायला, येनायला ते अतिशय लाजतात. त्यांच्याशी संवाद साधण्यासाठी त्यांना खूप आपलेसे करावे लागले. किंवा हुना शोधक ही त्यांच्यातील एक आहे असा विश्वास त्यांना जो पर्यंत येत नसे तोपर्यंत ते दाद देत नसत.

भिल्ल समाजाची शैक्षणिक स्थिती

धुळे जिल्ह्यातील शिक्षणाची सदयस्थिती

उत्तर महाराष्ट्र विभागामध्ये धुळे जिल्ह्याचे स्थान आहे. आताचा धुळे जिल्हा हा 4 तालुक्यांचा आहे पण पूर्वीचा धुळे जिल्हा हा आताचा नंदुरबार व धुळे मिळून एकत्र जिल्हा म्हणून ओळखला जायचा. आज ही धुळे जिल्ह्यामध्ये आदिवासी समाजाची लोकसंख्या 31.6 टक्के पर्यंत आहे. शिरपूर आणि साक्री तालुक्यांमध्ये ही आदिवासी समाजाची लोकसंख्या ही लक्षणीय आहे. धुळे जिल्ह्याचा ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायामध्ये साक्षरतेचा दर हा फारसा आशादायक नाही. दारिद्र्याचे प्रमाण ही 40 टक्के पर्यंत आहे. यामुळे धुळे जिल्ह्याचा मानव विकास निर्देशांक ही इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेने कमी आहे. धुळे जिल्ह्यामध्ये मानवविकास मिशन ह्या केंद्र सरकारची योजना कार्यान्वित केली गेली आहे. तसेच मागास अनुदान निधी कार्यक्रमाची ही अंमलबजावणी केली आहे.

तक्ता क्रमांक 1

धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी साक्षरतेचा दर

जनगणना 2011	स्त्री	पुरुष	एकुण
	58.11	41.59	49.91

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

जनगणना 2011 नुसार धुळे जिल्ह्याचा आदिवासी साक्षरतेचा दर 49.91 टक्के असा आहे. महाराष्ट्र राज्याचा एकुण साक्षरतेचा दर 72.80 टक्के आहे.

आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र शासनार्फत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प धुळे अंतर्गत आदिवासी शिक्षणासाठी भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या आहे. या शाळाद्वारे आदिवासी दुर्गम भागामध्ये आश्रम शाळा व वस्तीगृहांची स्थापना शासनाद्वारे केली आहे. धुळे जिल्ह्यामध्ये एकात्मिक आदिवासी प्रकल्प कार्यालयामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळा

तक्ता क्रमांक 2

आश्रमशाळा 1 ली ते 10 पर्यंत

शासकीय आश्रमशाळा	अनुदानित आश्रमशाळा	एकुण
29	22	51

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

तत्का क्रमांक 3
शासकीय वस्तीगृहे

शासकीय वस्तीगृह	अनुदानित वस्तीगृह	एकुण
15	14	29

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्षमुलाखत

याच बरोबर धुळे जिल्हापरिषदे मार्फत इ.1 ली ते 4थी पर्यंत प्राथमिक शिक्षणासाठी प्रत्येक वाडी वस्तीपर्यंत शाळा आहे.

धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी शिक्षण विषयक वास्तविकता

धुळे जिल्ह्यातील आदिवासी समाज हा प्रामुख्याने दुर्गम भागामध्ये वास्तव्य करित आहे. त्यामुळे शाळेच्या संदर्भातील भौतिक सुविधा पुरविणे जिरीरीचे असते. हा समाज वस्ती पाडयामध्ये विखुरलेला असल्यामुळे एक वस्ती किंवा पाडयांमध्ये अंतर आहे. तसेच शासकीय आश्रमशाळा लांब असतात. याशाळा प्रामुख्याने इ.10 वी पर्यंत आहे. माध्यमिक शिक्षण दुरगावी असल्याने इ.1 ली ते 10 वी पर्यंत शाळागळतीचे प्रमाण वाढलेलं आहे.

गावामधील शाळेमध्ये ही अलीकडच्या काळामध्ये गळतीचे प्रमाण वाढले आहे. पटसंख्या जरी जास्त दिवस असेल तर प्रत्यक्षात वर्गात उपस्थितीचे प्रमाण अगदी कमी आहे. आदिवासींमध्ये स्थलांतराचे प्रमाण ही अधिक आहे. शेजारच्या नाशिक जिल्ह्यामध्ये द्राक्ष काढणी हंगाम, डाळींबवाग, ऊसतोड इ. कामासाठी मजुराचे स्थलांतर होत असते त्यामुळे पालक मुलांना सोबत घेऊन जातात परिणामी पटावर संख्या जरी अधिक असली तरी प्रत्यक्षात उपस्थिती ही कमी प्रमाणात आहे.

जिल्हा परिषद शाळांमध्ये मध्यान्ह भोजन असल्यामुळे सकाळच्या सत्रामध्ये मुले फक्त भोजन घेण्यासाठी येतात व दुपारच्या सत्रामध्ये उपस्थित राहत नाही. जिल्ह्यातील काही दुर्गम शाळांमध्ये शिक्षक फक्त मध्यान्ह भोजनाचे कामासाठी रोज जातात. ही वास्तविकता आहे. कागदपत्री आणि आकडेवारी मध्ये शाळा सुरु आहे. यामध्ये फक्त शासकीय यंत्रणेला दोषी मानने योग्य ठरणार नाही. आदिवासी पालकांमध्ये ही शिक्षणा बददलची भूमिका ही नकारात्मक आहे.

उच्च शिक्षणाबाबतीत ही शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण अलीकडे वाढलेले जरी असेल तरी पण ते बदलत्या काळाशी सुसंगत नाही. कारण आजही बऱ्याचश्या मुले आणि मुलींचा पारंपारिक शिक्षणाकडे कल अधिक आहे. या शिक्षणापासून रोजगाराच्या संधी कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. परिणामी आदिवासी समाजातील मुले-मुली त्यामुळे ही आदिवासी समाजामध्ये शिक्षणावददलची भूमिका ही फारशी सकारात्मक राहत नाही. व येणाऱ्या पिढीलाही शिक्षणाच्या दृष्टीने वेळेत मार्गदर्शन मिळत नाही.

धुळे जिल्ह्यातील भिल्लांची शैक्षणिक परिस्थितीचा आढावा घेतला असता संशोधकाला असे आढळले की, धुळे जिल्ह्यातील भिल्ल जमातीमध्ये शिक्षण ही बाब त्यांच्या पर्यंत पाहिजे तेवढ्या प्रमाणात पोहचलेली दिसून येत नाही. यासमाजाची सुधारणा व्हायची असेल तर त्यासाठी प्रथम शिक्षणाचा प्रसार झाला पाहिजे. शिक्षणाचे महत्त्व न समजल्यामुळे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. शिक्षण जर नसेल तर आर्थिक प्रगती नाही. आर्थिक प्रगती नाही तर सर्वांगीण प्रगतीसाठी कितीही प्रयत्न केले तरी ते व्यर्थ ठरतील. त्यांची आर्थिक परिस्थिती, परंपरागत जीवन पध्दती, अंधश्रद्धा, आत्मसंतुष्ट प्रवृत्ती, जिदीचा अभाव यामुळे शिक्षण मागे पडले म्हणून भिल्ल आदिवासी मागे पडला असे संशोधकाला स्पष्टपणे जाणवते. शासनाने अनेक शैक्षणिक सोयी उपलब्ध केल्या असून आज ही भिल्ल बांधवांची मुले-मुली शिक्षणापासून अलिप्त आहेत. कुटुंबातील सर्वच वडील माणसांना शेतावर व अन्यत्र मजुरीसाठी जावे लागते. स्त्री याही घरी राहू शकत नाहीत त्यामुळे मुलांना शाळेत पाठविणे शक्य होत नाही. मुलगी किंवा मुलगा 12-13 वर्षांचा झाला की, तो शेतीची किंवा मजुरीची कामे करू लागतो. कुटुंबाचा प्रत्येक माणुस असा आर्थिक प्राप्ती करून देणारा आधार असल्यामुळे शाळेत जाऊन निरर्थक वेळ घालवित आहे असे त्यांना वाटते. दारिद्र्यामुळे शिक्षण होत नाही आणि शिक्षणामुळे दारिद्र्य पिच्छा सोडत नाही असे संशोधकाच्या निदर्शनास येते. आजच्या

स्थितीला या जमातीत अत्यल्प शिक्षण घेतलेले लोक आढळतात. तेच लोक आपल्या मुला-मुलींना शाळेत पाठवतांना दिमून येतात. आश्रम शाळा ग्रामीण भागात सुध्दा सुरु आहेत त्यात 10 वी पर्यंत शिक्षण दिले जाते. शिष्यवृत्ती दिली जाते. बालवाडी, अंगणवाडीतून मुलांना शिक्षणाचे संस्कार टाकले जात आहेत. या जमातीचे शिक्षणापासून दुर होण्यास दारिद्र्य आणि अज्ञान ही प्रमुख कारणे आहेत असे संशोधकास वाटते. भिल्लांमध्ये आज ही शिक्षणावद्दल जागरूकता नाही त्यांच्यात शिक्षण करणे किती उपयोगाचे आहे हे त्यांना अजूनही माहीत नाही खरे म्हणजे शासनाने गावावीकडे गांभीर्याने विचार करावयास हवा कारण शिक्षण नाही तोपर्यंत आदिवासी बांधवांना त्यांचे न्याय वक्तृत्वेच संवैधानिक अधिकार माहीत होणार नाही आजचा काळ हा अतिशय स्पर्धेचा काळ आहे शिक्षणा शिवाय पर्याय नाही जोपर्यंत शिक्षण होणार नाही तोपर्यंत आपल्या अवतीभोवती घडणाऱ्या परिस्थितीचे अवलोकन करता येणार नाही तसेच आदिवासींचे हक्कांची जाणीव होणार नाही. भिल्लांची मुलंही शासनाच्या जिल्हापरिपद तसेच आश्रम शाळेत शिकत असतात तेथे त्यांना योग्य शिक्षण मिळतेच असे नाही जेथे केवळ आदिवासी वस्ती आहे तेथील शाळांची स्थिती तर अतिशय विकट आहे.

सारणी क्र . 4

धुळे जिल्हयातील भिल्ल समाजाची शैक्षणिक स्थिती

एकूण निवेदक - 3200

वर्ष - 2021-22

अ.क्र.	निवेदकांचे शिक्षण	निवेदकांची संख्या	शेकडाप्रमाण
1	प्राथमिक	448	14.00%
2	माध्यमिक	664	20.75%
3	उच्चमाध्यमिक	208	06.50
4	पदवी	120	03.75%
5	पदव्युत्तर	32	01.00%
6	पदवीका	48	01.50%
7	तांत्रिक	8	0.25%
8	निरक्षर(शिक्षणनाही)	1672	52.25%
	एकूण	3200	100.00%

आधार: प्रश्नावली अनुसूची व प्रत्यक्ष मुलाखत

आधुनिक समाजात शिक्षणाला फार महत्व आहे. कारण वैयक्तिक व सार्वजनिक जीवनात जाती-धर्माला महत्व न देता शिक्षणाला महत्व आहे. म्हणून धुळे जिल्हयातील भिल्ल जमातीची शिक्षणाची स्थिती काय आहे याचा अभ्यास सारणी क्र. 4 मध्ये केला आहे.

वरील सारणी क्र. 4 मध्ये धुळे जिल्हयातील आदिवासी समाजातील एकूण 3200 निवेदकांचा शैक्षणिक स्थितीची माहितीची वर्गवारी दर्शविली आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्यात धुळे जिल्हयातील भिल्ल जमातीतील संशोधकाने संशोधन कार्यासाठी घेतलेल्या एकूण 3200 निवेदकांच्या शैक्षणिक स्थितीचा आढावा घेतला असता वरील सारणी क्र. 4 वरून असे दिसून येते की, एकूण 3200 निवेदकांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 448 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (14.0 टक्के) आहे. माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 664 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (20.75 टक्के) आहे. उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 208 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (6.5 टक्के) आहे. पदवी शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 120 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (03.75 टक्के) आहे. पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 32 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (01.00 टक्के) आहे. पदवीका

शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 48 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (01.5 टक्के) आहे. तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 08 आहे. त्यांचे शेकडा प्रमाण (0.25 टक्के) आहे. निरक्षर निवेदकांची संख्या 1672 आहे त्यांचे शेकडा प्रमाण (52.25 टक्के) निवेदक निरक्षर आढळून आले असून त्यांचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. कारण अशा निवेदकांचे कौटुंबिक कमी असून मिळणाऱ्या पैशांवर कुटुंबातील सदस्यांच्या मुलभूत गरजा ही पूर्ण होऊ शकत नाहीत म्हणून अशा निवेदकांना शिक्षणासाठी पैसा कोटून मिळणार? शिवाय त्यांच्या काळात शिक्षणाऱ्या सुविधांचा अभाव असल्यामुळे व कुटुंबाची आर्थिक परिस्थिती विकट असल्यामुळे असे निवेदक शिक्षणापासून वंचित राहिलेले दिसून येतात.

एकुण निवेदकां पैकी 664 (20.75 टक्के) माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या सर्वात जास्त आढळून आली आहे. कारण अशा निवेदकांना व्यावहारिक दृष्टीकोनातून तेवढे शिक्षण पुरेसे वाटत असल्याचे आढळून आहे. त्यामुळे त्यांना उच्च शिक्षणाची गरज भासत नाही किंवा उच्च शिक्षण घेण्याची आर्थिक कुवत त्यांच्यात नमावी.

एकुण निवेदकांपैकी प्राथमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 448 (14.0 टक्के) आढळून आली असून ती माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांपेक्षा कमी आहे. कारण पूर्वी शिक्षणा विषयी जाणीव जागृती नव्हती. सोयीसुविधा नसल्यामुळे शिक्षणाचा फारसा प्रचार व प्रसार आणि सक्ती नसल्यामुळे प्राथमिक शिक्षण घेणाऱ्या निवेदकांचे प्रमाण कमी आढळून येते.

एकुण निवेदकांपैकी उच्चमाध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 208 (06.5 टक्के) आढळून आली. तसेच पदवी पर्यंतचे शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 120 (03.75 टक्के) पदविका शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 48 (01.5 टक्के), पदव्युत्तर शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 32 (01.0 टक्के) तर तांत्रिक शिक्षण घेतलेल्या निवेदकांची संख्या 08 (0.25 टक्के) असून ती इतर निवेदकांपेक्षा सर्वात कमी आढळून आली आहे. कारण उच्चशिक्षणावर खर्च करण्यापेक्षा कामधंदा करून कुटुंबाला आर्थिक मदत करावी त्यातून निदान कुटुंबाच्या गरजांची पूर्तता होईल हा दृष्टीकोण असल्याचे दिसून येते.

वरील संकलीत केलेल्या माहितीच्या विश्लेषणावरून अस निदर्शनास येते की, बहुसंख्य भिल्ल समाजातील निवेदक हे निरक्षर आढळून येतात. थोडक्यात भिल्ल जमातीत शिक्षणाचे प्रमाण फारसे समाधान कारक दिसत नाही.

निष्कर्ष:-

- 1) आदिवासी उपक्षेत्रा वाहेरील (OTSP) भिल्ल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजूर करून त्यांच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न होणे गरजेचे आहे.
- 2) भिल्लजमातीला रोजगाराच्या संधी तसेच शैक्षणिक संधी मिळाल्यास त्यांना प्रगती साध्य करता येऊ शकेल.
- 3) आदिवासींच्या प्रगतीचा निष्कर्ष त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या आधारे तो ठरव लागेल पाहिजे.
- 4) त्यांनी चांगले जीवन जगण्यासाठी सामूहिक प्रयत्न झाले पाहिजेत.
- 5) आदिवासींच्या आर्थिक उन्नती शिवाय त्यांना त्यांच्या मुलभूत गरजा प्राप्त करून घेता येणे शक्य नाही आर्थिक परिस्थिती व शिक्षण ह्या परस्पर पुरक गोष्टी आहेत वैयक्तिक लाभाच्या योजना, तसेच रोजगाराभिमुख मोठ्या प्रमाणात वाढविणे गरजेचे आहे.
- 6) आदिवासी उपक्षेत्रा वाहेरील भिल्ल जमातीला शासकीय योजनांपासून अल्प लाभ मिळाला आहे.

शिफारसी:-

- 1) आदिवासी उपक्षेत्रा वाहेरील भिल्ल जमातीसाठी विशेष विकास निधी मंजूर करून विकास कार्यक्रम राबविणे तयावा.

- 2) आदिवासी उपक्षेत्राबाहेरील भिल्ल जमातीचा शैक्षणिक, आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या योजना राबविण्यात याव्यात.
- 3) निराधार योजनांपेक्षा पायावर उभे करणाऱ्या रोजगारा भिमुख योजनांना प्राधान्य देऊन आदिवासींना सक्षम करणे गरजेचे आहे.
- 4) मुलभूत सोयीसुविधा आदिवासी वस्तींत पुरविण्यात याव्यात. (पिण्याचे पाणी, राहण्यासाठी घर, वीज पुरवठा, वस्तीतील गटारींची सुविधा)
- 5) सरकारी योजना या शेवटच्या घटकापर्यंत कशा पोहोचतील याची जाहिरात सरकारी यंत्रणांनी केली पाहिजे. कारण हा घटक अज्ञानी व अशिक्षित आहे. सरकारी कर्मचाऱ्यांचे दुर्लक्ष इत्यादी घटक कारणीभूत आहेत असे दिसून येते.

संदर्भ साधने:-

- 1) Dr. D. N. Majumdar and Dr. T. N. Madan-An Introduction to Social Anthropology Asia Publishing House , p. 221
- 2) Dr. D. N. Majumdar – Races and Culture of India, p.355
- 3) इन्थ्रोवेन आर. डे. दि ट्राईव ऍण्ड कास्टस ऑफ बॉम्बे, तीन खंड1922, पुनर्मुद्रण -1994
- 4) भारतीय संविधान कलम 342 (1)
- 5) महाराष्ट्र शासन नागरिकांची सनद आदिवासी विकास मंत्रालय मुंबई
- 6) श्री गो. रा. गोमावी- आदिवासींच्या कल्याणकारी योजना (आदिवासी संशोधन पत्रिका मार्च 1999)
- 7) डॉ. गोविंद गारे – महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृतीच्या समस्या व विकास
- 8) डॉ. गोविंद गारे – सातपुड्यातील भिल्ल ऐतिहासिक व सामाजिक मागोवा
- 9) उपाध्याय विजय आणि शर्मा विजय – भारतकी जनजातीय संस्कृती, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, भोपाळ, 1989
- 10) उप्रेती हरिचंद्र – भारतीय जनजातीयाँ, मध्यप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी.
- 11) गारे गोविंद, आदिवासी समस्या आणि बदलते संदर्भ, सुगावा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पुणे
- 12) डॉ. देवगंकर एम. जी., आदिवासी विकास प्रशासन, श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर
- 13) प्रा. डॉ. पाटील भास्करराव, प्रा. पगारे संजीव, सातपुड्यातील आदिवासी लोक संस्कृती
- 14) डॉ. कुळकर्णी शौनक, महाराष्ट्रातील आदिवासी, डायमंड पब्लिकेशन्स
- 15) प्रा. डॉ. साळुंके संजय भा., आदिवासी समाजशास्त्र, कैलास पब्लिकेशन्स औरंगपुरा, औरंगाबाद.
- 16) जनगणना 2011.
- 17) Ralf Piddington-An Introduction to Social Anthropology, Oliver and Boyd London, 1952, p. 18
- 18) Majumdar and Madan – An Introduction to Social Anthropology, Asia Publishing House, 1956, p. 188
- 19) Notes and Queries on Anthropology.

मासिके:-

- 1) महाराष्ट्र शासन धुळे जिल्हा गॅझेटियर
- 2) संशोधन पत्रिका आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था महाराष्ट्र राज्य पुणे
- 3) आदिवासी संदर्भ पुस्तिका – आवृत्ती 1 वी